

REFORMA KALENDARZA LITURGICZNEGO I JEJ RECEPCJA W KOŚCIELE PRAWOSŁAWNYM W POLSCE

Słowa kluczowe: kalendarz, patriarchat ekumeniczny, Rzym, Jeremiasz II Tranos, autokefalia

Encykliką *Inter gravissimas pastoralis officii nostri curas* z 24 lutego 1582 roku papież Grzegorz XIII (1572-1585) ogłosił reformę kalendarza w Kościele rzymskokatolickim, wzywając wiernych do porzucenia starego i przyjęcie nowego systemu odmierzania czasu. W myśl tej reformy w czwartek 5 października 1582 roku, następowal czwartek 15 października, według nowego stylu. Jednak kuria rzymska przystępując do reformy kalendarza nie wzięła pod uwagę kryteriów kanonicznych, tzn. współpracy i zgody na nią patriarchatów Wschodu, skutkiem czego podjęta inicjatywa nie posiadała charakteru powszechnego. Sama reforma była odebrana przez wielu jako kolejny etap ekspansji kurii rzymskiej. Poza chęcią dominacji, papieństwo dążyło także do podniesienia prestiżu Kościoła łacińskiego, nadszarpniętego przez reformację i wojny religijne w Europie Zachodniej.

Tymczasem król Rzeczypospolitej, Stefan Batory (1576-1586), nakazał wszystkim obywatelom państwa zastosowanie się do nowego kalendarza, nie zważając na ich przekonania religijne, lecz natychmiastowa reakcja prawosławnych pokazała, że nie tylko nie noszą się oni z zamiarem przyjęcia nowego kalendarza, ale także gotowi są traktować ten projekt jako jeszcze jeden prozelityczny plan kurii rzymskiej¹. Zdecydowany sprzeciw prawosławnych skłonił papieża do szukania sposobów załagodzenia konfliktu. Na swoich emisariuszy wybrał Greka Michała Eparcha (syna znanego intelektualisty z wyspy Korfu, Antoniego Eparcha) i Jana Bonafè. Za ich pośrednictwem przesłał duchowemu zwierzchnikowi prawosławia w Rzeczypospolitej, patriarsze Jeremiaszowi II Tranosowi², pismo z 5

¹ Xp. Παπαδόπουλος, *Σχέσεις Ορθοδόξων και Λατίνων κατά τον ΙΣΤ' αιώνα*, „Θεολογία” 3 (1925) 260; A. Wejnert, *Sprostowanie błędów co do czasu wprowadzenia kalendarza gregoriańskiego do Polski*, „Biblioteka Warszawska” 2 (1865) 497; Н. Ф. Сумцов, *Исторический очерк попыток католиков ввести в южную Россию григорианский календарь*, „Киевская старина” 21 (1888) 237; K. Lewicki, *Książę Konstanty Ostrogski a unia brzeska 1596 r.*, Lwów 1933, s. 58; M. Papierzyńska-Turek, *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918-1939*, Warszawa 1989, s. 62.

² Patriarcha Jeremiasz II Tranos pochodził z Anchialo (dzisiaj Pomorie w Bułgarii) nad Morzem Czarnym i pomimo średniego wykształcenia zdołał zdobyć podczas trzech okresów zajmowania stanowiska patriarchy (I – od 5 maja 1572 do poł. listopada 1579, II – od sierpnia 1580 do końca lutego 1584, III – od kwietnia 1587 do końca 1595.)

lutego 1583 roku wraz z cennymi darami³. Pisał w nim, by Kościół prawosławny zatwierdził nowy kalendarz⁴, a jednocześnie gratulował Jeremiaszowi *Αποκρίσεις*, czyli odpowiedzi patriarchy udzielonych na listy protestantów z Tybingi⁵. Pontyfik wyrażał żywe uczucia

szacunek u wszystkich, ponieważ wielokrotnie zabierał głos w ważnych kwestiach kościelnych. Robił to z wyjątkową stanowczością, podpartą autorytetem moralnym. Wraz z objęciem tronu patriarszego w Konstantynopolu Jeremiasz II stworzył nowy porządek rzeczy nadając wszystkiemu nowy rytm. Był wspaniałym, srogim i nieustraszoną arcybiskupem, ale równocześnie nieubłagany w sprawach kościelnej korupcji, dążącym do przywrócenia dawnej świętości Kościoła wschodniego. Według K. Sathasa Jeremiasz „zwołał synod, w którym uczestniczył zgodnie z kryteriami kanonicznymi, jako wspólny duchowy władca całej ekumeny, z natury majestatyczny i waleczny obrońca prawosławia, ubrany w uświęconą mantię z *potamami* i trzymający w ręku *dekanikion*, dbał o rzetelne i staranne stosowanie kanonów, które uprzednio były lekceważone, a także zabronił pod karą pozbawienia godności biskupich wyświęcania kapłanów za pobranie opłaty bądź darów, ponadto upiękzył i rozbudował siedzibę patriarchatu”. Dzięki wielkiej osobowości Jeremiasz, choć zmuszony walczyć na wielu frontach, prześladowany, więziony, skazywany na wygnania i przywracany do godności patriarchy, śmiało i odważnie prowadził Kościół. Zdołał w przeciągu około 35 lat dokonać jej duchowego odrodzenia. Zob. K. N. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμψάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, εν Αθήναις 1868, s. 187; Γ. Βαλέτας, *Μελέτιος Πηγάς ο αθλητής του εθνοφοτισμού 1549-1601*, wyd. Πηγάς, Αθήνα 1966, s. 9-12; G. Podskalsky, *Der Ökumenische Patriarch Jeremias II*, [w:] *Der Ökumenische Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel und die Anfänge des Moskauer Patriarchates. Referate und Beiträge auf dem internationalen Wissenschaftlichen Symposium in Bad Alexandersbad, 10.-15. Juni 1989*, [Oikonomia. Quellen und Studien zur orthodoxen Theologie 27], Erlangen 1991, s. 75-86; Б. Н. Флоря, *Восточные патриархи и западнорусская церковь*, [w:] *Брестская уния 1596 г. и общецерковно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в.*, ред. М. В. Дмитриев, Б. Н. Флоря, С. Г. Яковенко, Москва, „Индрик”, 1996, ч. I: *Брестская уния 1596 г.: Исторические причины*, Москва 1996, s. 120; B. Modzelewska, *Jeremiasz II Tranos*, „Encyklopedia Katolicka” 7 (1997), s. 1179-1180. A. Borkowski, *Αγώνας των ορθοδόξων πατριαρχείων κατά της ονίας στην Πολωνία κατά την τελευταία εικοσαετία του ΙΣΤ΄ αιώνα (1583-1601)* [Νομοκανονική Βιβλιοθήκη 27], wyd. Επέκταση, Θεσσαλονίκη 2013, s. 47. Poza wymianą korespondencji z luteranami należy pamiętać także o zakończonych fiaskiem pertraktacjach kurii rzymskiej w sprawie przyjęcia przez prawosławnych zreformowanego kalendarza Grzegorza.

Czas zajmowania stanowiska przez patriarchów konstantynopolitańskich podaje za katalogiem: Χρ. Πατρινέλη, *Η οργάνωση του Γένους υπό τους Τούρκους και η επιβίωσή του*, [w:] *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, t. 10, Αθήνα 1974, s. 102.

³ Szerzej o kontaktach Jana Bonafè z patriarchą Jeremiaszem zob. K. N. Σάθας, *Βιογραφικόν σχεδιάσμα περί του πατριάρχου Ιερεμίου Β΄ (1572-1594)*, εν Αθήναις 1870 [= wyd. Παν. Σ. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1979], s. ζς'-ξθ' (dalej: Σάθας, *Σχεδιάσμα*); K. Παναγιωτοπούλου, *Πατριαρχικά γράμματα και άλλα έγγραφα (1571-1576) για τον Ιέρωνα-Ιωάννη Μποναφέ*, „Θησαυρίσματα” 12 (1975) 320-321; K. Γ. Τσικνάνης, *Η συνεργασία του Ιωάννη Μποναφέ με τον οικουμενικό πατριάρχη Ιερεμία Β΄ (τον Τρανό) κατά το 1574*, [w:] *Τόμος τιμητικός Κ.Ν. Τριανταφύλλου*, t. 2, Πάτρα 1993, s. 819-834; idem, *Η μονή Ταξιαρχών του Αγίου στα τέλη του 16^{ου} αι.*, „Πελοποννησιακά” 21 (1995) 65; idem, *Η μονή του Αγίου Γεωργίου των Κρημνών κατά τον 16^ο αιώνα*, [w:] *Παχώμιος Ρουσσάνος. 450 χρόνια από την κοίμησή του (1553)*, Αθήνα 2005, s. 116.

⁴ Σάθας, *Σχεδιάσμα*, s. 66-69.

⁵ Czuwający nad rozwojem sytuacji łacinnicy, śledzili z niepokojem wymianę korespondencji między Konstantynopolem a Tybingą. Ponadto zdołali nabyć u greckiego archimandryty Teolepta, który później zastąpił Jeremiasza na tronie patriarszym (Teolept II, 1585-1586), duplikat pierwszej *Απόκρισης* patriarchy. Wydał ją potem w Krakowie w 1582 r. Stanisław Sokółowski wraz z łacińskim przekładem, była wykorzystywana do walki z protestantami. *Censura Orientalis Ecclesiae*, [w:] *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par der Grecs aux (XV-XVI siècles)*, red. É. Legrand, t. 4, Paris 1885-1906, nr 762, s. 239-240; Σάθας, *Σχεδιάσμα*, s. 60-62; Χρ. Παπαδόπουλος, *Σχέσεις Ορθοδόξων και Διαμαρτυρομένων, από Ιερεμίου Β΄ μέχρι Κυρίλλου του Λουκάρεως*, „Νέα Σιών” 21 (1926), s. 129-144; H. Cichowski, *Ks. Stanisław Sokółowski a Kościół Wschodni: studjum z dziejów teologii w Polsce w w. XVI*, Lwów 1929, s. 19-60; I. N. Καμήρης, *Ορθοδοξία και Προτεσταντισμός*, t. 1, Αθήνα 1937, s. 90-135; O. Halecki, *Od unii Florenckiej do unii Brzeskiej*, t. 2, Lublin 1997, s. 29-30; A. Jobert, *Od Lutry do Mohyły. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517-1648*, Warszawa 1994, s. 234-235; W. K. Medlin, Ch. G. Patrinelis, *Renaissance Influences and Religious Reforms in Russia: Western and Post-Byzantine Impacts on Culture and Education (16th-17th Centuries)*, [Études de philosophie et d'histoire 18], Genève 1971, s. 83; Στ. Ράνσιμαν, *Η Μεγάλη Εκκλησία εν αιχμαλωσία*, tl. N. K. Παπαρρόδου, wyd. Μπεργαδή, t. 2, Αθήνα 2000, s. 469; Ζ. Τσιριανλής, *Η Ορθοδοξία και ο Καθολικισμός μετά την Άλωση*, [w:] *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, t.

miłości i podziwu dla Jeremiasza za zażęgnięcie przez prawosławny Wschód protestanckiego niebezpieczeństwa⁶. Krytykował też podstępne plany protestantów wdarcia się na terytorium prawosławia i stosowaną przez nich taktykę działania⁷. Odpowiadając papieżowi, patriarcha określił protestantów mianem heretyków (pismo z sierpnia 1583 r.)⁸.

Drugie pismo papieża do Jeremiasza, z 7 marca 1584 roku, dotyczyło głównie przyjęcia nowego kalendarza, ale i w nim nadawca nawiązywał do korespondencji z protestantami. Z jednej strony oskarżał ich za odrzucenie kultu relikwii świętych, z drugiej chwalił Jeremiasza za teologicznie prawidłowe, oparte na patrystycznej tradycji podejście do tego zagadnienia⁹.

Grzegorz XIII, zachęcony realizacją postawionych przez siebie celów w korespondencji z Jeremiaszem, wysłał do Konstantynopola trzy delegacje, które miały za zadanie przekonanie patriarchy, by postawił swój podpis pod aktem przyjęcia nowego kalendarza. Papiescy wysłannicy, wśród których znajdował się wspomniany wyżej Bonafè i jeden z osobistych znajomych patriarchy, otrzymali również polecenie nakłonienia go do podległości papieżowi. Jeszcze przed przybyciem papieskiej delegacji Jeremiasz otrzymał w lutym 1583 roku¹⁰ dwa pisma – od Konstantego Ostrogskiego oraz weneckiego doży Mikołaja da Ponte (Nicolò da Ponte, doża od 1578 r.) – w których dzielili się oni swoimi wątpliwościami w związku z reformą kalendarza. W odpowiedzi patriarcha wyraźnie podkreślił, że nie akceptuje kalendarzowych modyfikacji, ponieważ byłoby to sprzeczne z postanowieniem pierwszego soboru powszechnego w sprawie świętowania dnia Paschy, a on nie stawia siebie samego ponad autorytet soborów.

Jeremiasz doskonale zdawał sobie sprawę z ewentualnych skutków reformy, która mogła poróżnić prawosławnych między sobą. Niezadowolony z namów papieża, 28 listopada 1583 roku wraz z patriarchą aleksandryjskim Sylwestrem (1569-1599) oficjalnie

10, Αθήνα 1974, s. 119-121; G. Podskalsky, *Η ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των δυτικών δογματών μετά τη Μεταρρύθμιση*, [tytuł oryginału: *Griechische Theologie in der Zeit der Türkenherrschaft (1453-1821); Die Orthodoxie in Spannungsfeld der nachreformatorischen Konfessionen des Westens*, München 1988], tł. πρωτοπρεσβυτέρου Γ. Δ. Μεταλληνού, wyd. MIET, Αθήνα 2005, s. 52-53, 148-166, wraz z bogatą bibliografią.

⁶ Oczywiście, *Αποκρίσεις* Jeremiasza były znane także w kregach teologów prawosławnych w Rzeczypospolitej. Trochę później do nich właśnie odwołał się metropolita kijowski Piotr Mohyla w *Prawosławnym wyznaniu wiary*.

⁷ Pismo zostało opublikowane przez A. Theinera: *Annales ecclesiastici*, t. 3, Romae 1856, s. 435-436; Χρ. Παπαδόπουλος, *Το Γρηγοριανόν ημερολόγιον εν τη Ανατολή*, „Εκκλησιαστικός Κήρυξ” 8 (1918), s. 127-130.

⁸ *Lettre du patriarche Jérémie au pape Grégoire XIII*, [w:] *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par der Grecs aux (XV-XVI siècles)*, red. É. Legrand, t. 2, s. 377-378; G. Hofmann, *Griechische Patriarchen und Römische Päpste. Untersuchungen und Texte*, t. 2/4, *Patriarch Jeremias II* [= „Orientalia Christiana Periodica” (dalej: *OCP*) 25/2 (1932) nr 76], Roma 1929, s. 242-244. A. Δημητρακόπουλος, „Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα μετά και τινων προσθηκών”, *Ημέρα* 3 (15) Ιουνίου 1872, s. 1 a-b; I. N. Καμμίρης, op. cit., s. 131-132.

⁹ A. Theiner, op. cit., t. 3, s. 616-617.

¹⁰ Σ. Οικονόμου, *Βίος Γρηγορίου μητροπολίτου Ειρηνουπόλεως και Βατοπαυδίου*, Αθήνα 1860, s. 56-62; I. Βελλούδος, *Χρυσόβουλλα και γράμματα των οικουμενικών Πατριαρχών, ανήκοντα εις τους Φιλαδελφείας μητροπολίτας*, Βενετία 1893, s. 12-19; Σάθας, *Σχεδίασμα*, s. 32-34.

skrytykował i odrzucił reformę kalendarza¹¹. W ogłoszonej przez siebie synodalnej i patriarchalnej encyklice zgnił również poprawianie tablic paschalnych¹². Jednostronna decyzja kurii rzymskiej o zmianie sposobu liczenia czasu kolejny raz dała przykład papieskiej hegemonii i stanowiła jawny znak dążenia Kościoła rzymskokatolickiego do zawładnięcia chrześcijańskim światem przy użyciu siły.

Synod Kościoła wschodniego zgodził się z pewnymi zarzutami dotyczącymi błędów starego kalendarza, nie zawahał się jednak wytknąć uchybień nowego projektu. Podczas teologicznej debaty podkreślono główną przeszkodę we wprowadzeniu nowego kalendarza – niedopuszczalną zmianę tablic paschalnych. Swoje motywacje patriarchowie opierali na uchwale I soboru powszechnego, zgodnie z którą dzień Paschy był ustalany na podstawie cykli paschalnych, dla których punktem wyjścia była Pascha żydowska, świętowana 15 dnia miesiąca nisan i w pierwszą pełnię księżyca po wiosennym zrównaniu dnia i nocy 21 marca¹³. W rezultacie wezwano prawosławnych, aby pozostali wierni starej metodzie przeliczania czasu jako bardziej miarodajnej dla określania tablic paschalnych i, co ważniejsze, pozostającej w zgodzie z uchwałami pierwszego soboru powszechnego.

W tym samym duchu napisano odpowiedzi na pytania o kalendarz do papieża, wierznych prawosławnych w Rzeczypospolitej, kleru ormiańskiego we Lwowie i społeczności greckiej w Wenecji¹⁴. Patriarcha niezmiennie i stanowczo opowiadał się przeciwko przy-

¹¹ O próbach wprowadzenia nowego kalendarza na Wschodzie zob. Σάθας, *Σχεδιασμοί*, s. 57-68. Χρ. Παπαδόπουλος, *Το Γρηγοριανόν ημερολόγιον εν τη Ανατολή*, „Εκκλησιαστικός Κήρυξ” 8 (1918), s. 127-145; idem, *Σχέσεις Ορθοδόξων και Λατίνων κατά τον ΙΣΤ΄ αιώνα*, „Θεολογία” 3 (1925), s. 260-264; J. Schmid, *Verhandlungen über die Annahme der Kalendar-Reform durch die orientalischen Kirchen*, „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft” 3 (1882) 543-595; G. Hofmann, *Griechische Patriarchen*, t. 2/4, s. 228.

¹² Μ. Γεδεών, *Κανονικά διατάξεις. Επιστολαί, λύσεις, θεσπίσματα των αγιωτάτων πατριαρχών Κωνσταντινουπόλεως από Γρηγορίου του Θεολόγου μέχρι Διονυσίου του από Αδριανουπόλεως*, t. 2, εν Κωνσταντινουπόλει 1889, nr 10, s. 34-38 (dalej: Γεδεών, *Κανονικά διατάξεις*); Σάθας, *Σχεδιασμοί*, s. 28-32.

¹³ Por. Korespondencja Alberto Bolognetti z kardynałem Como i Dionizym Ralli z lipca i września 1583 r. *Monumenta Poloniae Vaticana*, t. 6, *Bolognetti Albertii nuntii apostolici in Poloniae epistolae et acta 1581-1585*, red. E. Kuntze, wyd. PAU, Kraków 1938, nr 220, s. 381; nr 224, s. 384; nr 291, s. 516 (dalej: Kuntze, *MPV*); J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, Kraków 1912, s. 104; J. Krajcar, *Konstantine Basil Ostrožskij and Rome in 1582-1584*, OCP 35 (1969), s. 205; T. Kempa, *Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej*, Toruń 1997, s. 23-24; M. Melnyk, *Spór o zbawienie. Zagadnienia soteriologiczne w świetle prawosławnych projektów unijnych powstałych w Rzeczypospolitej (koniec XVI – połowa XVII wieku)*, wyd. Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001, s. 57.

¹⁴ Γεδεών, *Κανονικά διατάξεις*, t. 2, nr 10, s. 34-38. Zob. H. Φ. Сумцов, op. cit., s. 238-239. K. Chodynicki, *Kościół prawosławny a Rzeczypospolita polska. Zarys historyczny 1370-1632*, Warszawa 1934, s. 189. Odnośnie do pytania o wspólne świętowanie Paschy prawosławnych z łacinnikami Jeremiasz odpisał metropolicie Filadelfii i opiekunom świątyni św. Jerzego w Wenecji, że zabrania wspólnego obchodzenia Wielkanocy, ponieważ Kościół nie ma zwyczaju dostosowywania się do wininek; *ή καθ' ήμᾶς ἐκκλησία νεωτερίζειν καθ' οἰονδήποτε τρόπον οὐκ εἶωθεν*. Δοσίθεος, *πατριάρχης Ἱεροσολύμων, Τόμος ἀγάπης κατά Λατίνων, συλλεγείς και τιπωθείς παρά Δοσιθέου Πατριάρχου Ἱεροσολύμων ἐπί της ηγεμονίας του ευσεβεστάτου και εκλαμπροτάτου Αυθέντος και ηγεμόνος κυρίου Ἰωάννου Αντιόχου Κωνσταντίνου, βοεβόδα πάσης Μολδοβλαχίας*, Ἰάσιο 1698, s. 540-541 (dalej: Δοσίθεος, *Τόμος ἀγάπης*); Δ. Γ. Αποστολόπουλος, Π. Δ. Μιχαηλάρης, *Ἡ Νομική συναγωγή του Δοσιθέου. Μία πηγή και ένα τεκμήριο*. I [Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 35. Θεσμοί και Ἰδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία], nr 1055, Αθήνα 1987, s. 436-437.

jęciu nowego kalendarza. To samo oświadczył kilka lat później w piśmie skierowanym do protestantów w Tybindze (wrzesień 1589 r.)¹⁵ oraz w liście do metropolity Filadelfii z siedzibą w Wenecji, Gabriela Sevirosa (7 lipca 1590 r.)¹⁶, by w końcu potwierdzić swe stanowisko uchwałą synodu, który obradował w Konstantynopolu 1593 roku¹⁷.

Po wspólnym oświadczeniu patriarchatów Wschodu w sprawie zmiany kalendarza łacinnicy ostatecznie stracili nadzieję na przyciągnięcie prawosławnych wiernych do siebie w sposób „kanoniczny” i „prawny”¹⁸. Jednak jedno z pism patriarchy Jeremiasza do papieża Grzegorza XIII było w swej treści całkowicie zaskakujące i niezrozumiałe. Patriarcha ekumeniczny występował w nim bowiem przeciwko protestantom, deklarując jednocześnie, że przyjmuje zmianę kalendarza żądając terminu dwóch lat na jego wprowadzenie¹⁹. Trzeba mieć świadomość, że pismo to nie było oryginalne, gdyż w 1584 roku, gdy zostało napisane, Jeremiasz przebywał na wygnaniu. W późniejszej korespondencji z protestantami patriarcha zaprzeczył, jakoby zaakceptował zmianę kalendarza na gregoriański. Ale za pośrednictwem fanatycznego jezuitę Antoniego Possevina szeroko rozgłaszano treść sfginowanego pisma Jeremiasza, wywołując jeszcze większe zamieszanie wśród prawosławnych w Rzeczypospolitej, już i tak niespokojnych z powodu prób narzucenia przez łacinników kalendarza gregoriańskiego przy użyciu siły.

Stanowisko Jeremiasza w kwestii kalendarza nie mogło budzić wątpliwości, gdyż jeszcze na początku 1583 roku dwaj patriarchowie Wschodu, Jeremiasz i aleksandryjski Sylwester, wezwali księcia Ostrogskiego do pozostania przy starym kalendarzu²⁰.

¹⁵ I. N. Καμύρης, op. cit., s. 104.

¹⁶ Δοσίθεος, *Τόμος αγάπης*, s. 540-541; I. Βελλούδος, *Χρυσόβουλα και γράμματα των Οικουμενικών Πατριαρχών*, Βενετία 1893, s. 20-24; Γεδεών, *Κανονικαί διατάξεις*, t. 2, nr 10, s. 38-40. Σάθας, *Σχεδιάσμα*, s. 32-34.

¹⁷ Δοσίθεος, *Τόμος αγάπης*, s. 541; *Documente privitoare la istoria românilor*; culese de E. de Hurmuzaki, vol. XIII, Texte grecești, culese și publicate de A. Papadopolus-Kerameus, București 1909, nr 18/16, s. 432; nr 18/19, s. 434.

¹⁸ Wówczas w Rzeczypospolitej swą propagandę rozpoczęli jezuitę, częstokroć pozbawieni szacunku do świętości i tradycji, starając się wymóc na społeczności prawosławnych, by nie przydawała żadnego znaczenia poleceniom przychodzącym od Kościoła Matki.

¹⁹ Α. Δημητρακόπουλος, „Επανορθώσεις σφαλμάτων παρατηρηθέντων εν τη Νεοελληνική Φιλολογία του Κ. Σάθα μετά και τινων προσθηκών”, *Ημέρα* 3 (15) czerwiec 1872, s. 1 a-b. „Περί δὲ τῆς διορθώσεως τοῦ ἱεροῦ καὶ παναγίου Πάσχα, ἦν ἂν μοι δι’ εὐχῆς ἡμᾶς ζυγγενέσθαι τοῖς ἐπισκεψαμένοις, πρότερον ἢ νῦν μετὰ τὴν ἐκπλήρωσιν τούτου καὶ τελείαν ἔκδοσιν” ὅτι καὶ ἡ ἀποδοχὴ ἦν ἂν ἐτοιμότερα καὶ ἐλάσσων ὁ κίνδυνος. Εὐ γὰρ οἶδας, μακαριώτατε δέσποτα, τὸ τῶν ὑφ’ ἡμῶν γενῶν πλῆθος τε καὶ διάφορον καὶ τῶν ἡμῶν τυραννούντων τὸ θρασὺ, ὡμὸν τε καὶ ὑποπτικόν, καὶ ὅτι τὸ μερικῶς διαδέχεσθαι τὴν διορθῶσιν σκάνδαλον ἐργάζεται τοῖς λοιποῖς. Διὸ δέον ἐκρίναμεν κοινῶσαι μεθ’ ἡσυχίας τὸ χρῆμα τοῖς ἡμετέροις τῶν ἀδελφῶν, ἀρχιεπισκόπων δηλαδὴ τινῶν καὶ μητροπολιτῶν, σὺν τοῖς ὑφ’ ἡμῖν ἄρχουσι τῶν πόρων· εἰσὶ γὰρ διεσπαρμένοι ἐν τε Οὐγγροβλαχίᾳ, Μολδοβλαχίᾳ, Λεχίᾳ, Ρωσίᾳ, Ἰβηρίᾳ καὶ πολλοῖς ἄλλοις μέρεσι σχεδὸν νῦν ἀβάτοις διὰ τοὺς ἐνεστῶτας πολέμους. Καὶ ἵνα τοτὶ τὸ θεάρεστον, ἔργον ἐν μιᾷ παρὰ χριστιανοῖς γένηται πᾶσι (ὥσπερ καλῶς παρ’ ἡμῶν ἐσκόπηθη καὶ ἀρεστὸν ἐφάνη) αἰτοῦμεν παρὰ τῆς μακαριότητός σου διετιαν, ἥτις ἐστὶν διορία τῆς κοινῆς περὶ τοῦ Πάσχα διορθώσεως· καὶ μέχρι ταύτης οὐδεμία γενέσθω παρενόχλησις τοῖς ἡμετέροις τῶν ἀδελφῶν τοῖς κατὰ τὸ παλαιὸν θύουσιν”.

²⁰ „Pismo Jeremiasza II Tranosa do księcia Konstantego Ostrogskiego”, *Послания Иеремии*, Острог 1583, nr 1. *Księgozbiór druków cyrylickich Biblioteki Narodowej w Warszawie XVI*. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708); И. И. Малышевский, *Александрійскій патріарх Мелетій Пуґач и его участие в делах русской церкви*, t. 2/3, Киев 1872/2, s. 93-98; J. Schmid, *Verhandlungen über die Annahme der Kalendar-Reform durch die orientalischen Kirchen*, „Historisches Jahrbuch der Görresgesellschaft” 3 (1882), s. 564; I. N. Καμύρης, op. cit., s. 133; K. Chodynicki, op. cit., s. 188-189. Dwa znane egzemplarze w słowiańskim przekładzie przechowuje Biblioteka Narodowa

Jednocześnie Jeremiasz wysłał dwóch egzarchów: protosyngla Nicefora²¹, archimandrytę Dionizego oraz ich tłumacza, Teodora, aby doręczyli jego pisma hierarchii i prawosławnym wiernym w państwie polsko-litewskim. Adresowane były do ruskiego ludu (1583 r.)²², do metropolity kijowskiego Onezyfora (Dziewoczki, 1579-1589), z 11 stycznia 1583 roku²³, do biskupa pińskiego i turowskiego Cyryła (1576-1585), z 28 kwietnia 1583 roku²⁴, do prawosławnych mieszczan Wilna (1583 r.)²⁵ – wszystkie wydrukowano później w ostrogskiej drukarni. Patriarcha wzywał w nich wiernych do zachowania starożytnego stylu jako jedynego prawidłowego kryterium wyznaczania tablic paschalnych²⁶.

Nieco później, 20 listopada 1583 roku, patriarcha skierował jeszcze jedno pismo²⁷ w tej samej sprawie do Rusinów i Ormian zamieszkujących Lwów²⁸. Wyraził tam swój sprzeciw wobec reformy kalendarza, która „jedynie wywoływała zgorszenie wśród wiernych”. Zrobił to w związku z petycją Ormian z Rzeczypospolitej, obawiających się

w Warszawie i Biblioteka Instytutu Ossolińskich we Wrocławiu. Zob. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Katalog druków cyrylickich XV-XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, Warszawa 2004, nr 11, s. 27, tam też bogata bibliografia na temat *Posłania Jeremiasza*. Przekład na język włoski: V. Peri, *Due date, un'unica Pasqua. Le origini della moderna disparità liturgica in una trattativa ecumenica tra Roma e Costantinopoli (1582-1584)*, Milano 1967, s. 203-217. Natomiast nie posiadamy informacji o oryginale w języku greckim. Z listu nuncjusza papieskiego, Bolognetiego, do sekretarza papieża z 25 czerwca 1583 r. dowiadujemy się, że książkę Ostrogiński już otrzymał encyklikę patriarszą. Kuntze, *MPV*, t. 6, nr 205, s. 366.

²¹ Później odegra kluczową rolę w walce z unią, wydając decyzje o odłączeniu biskupów apostatów od Kościoła.

²² Jeremiasz II Tranos, *Послание к русскому народу*, Острогожск 1584; *Księgozbiór druków cyrylickich Biblioteki Narodowej w Warszawie XVI*. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708). И. И. Малышевский, op. cit., t. 2/3, nr 1, s. 84-93; Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., nr 12, s. 27-28, i podana tam szeroka bibliografia na temat encykliki patriarszej.

²³ „Pismo Jeremiasza II Tranosa z 11 stycznia 1583 r. do metropolity kijowskiego Onezyfora”, *Послания Иеремии*, nr 2. *Księgozbiór druków cyrylickich Biblioteki Narodowej w Warszawie XVI*. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708); И. И. Малышевский, op. cit., t. 2/3, nr 3, s. 98; Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., nr 11, s. 27.

²⁴ „Pismo egzarchów Nicefora i Dionizego do Cyryła Terleckiego z 28 kwietnia 1583 r.”, *Послания Иеремии*, nr 3. *Księgozbiór druków cyrylickich Biblioteki Narodowej w Warszawie XVI*. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708); И. И. Малышевский, op. cit., t. 2/3, nr 4, s. 99-100; Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., nr 11, s. 27.

²⁵ „Pismo Jeremiasza II Tranosa do prawosławnych mieszkańców Wilna”, *Послания Иеремии*, nr 4. *Księgozbiór druków cyrylickich Biblioteki Narodowej w Warszawie XVI*. Qu. 955 a adl. (Mf. 94708); И. И. Малышевский, op. cit., t. 2/3, nr 5, s. 100-101; Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, op. cit., nr 11, s. 27.

²⁶ Макарий (Булгаков), *История Русской церкви*, t. 5, *Период разделения Русской церкви на две митрополии. История Западнорусской, или Литовской митрополии (1458-1596)*, ред. Б. Флоря, Москва 1996, s. 238-239. J. Tretiak, *Piotr Skarga w dziejach i literaturze unii brzeskiej*, Kraków 1912, s. 83-84; М. Грушевський, *Історія України-Руси*, t. 5, Київ 1995, s. 463. J. Stradomski, *O terytorialnych i konfesyjnych problemach reformy kalendarza w świetle XVI i XVII-wiecznej polemiki religijnej w Rzeczypospolitej*, [w:] „*Pokazanie Cerkwie prawdziwej...*”. *Studia nad dziejami i kulturą Kościoła Prawosławnego w Rzeczypospolitej*, red. P. Chomik, Białystok 2004, s. 39-40.

²⁷ *Monumenta Confraternitatis Stauropigiane Leopoliensis*, t. 1, red. W. Milkowicz, Leopoli 1895-1896, nr 71, s. 94-97; Гедеѳн, *Каноника діатѳзіс*, t. 2, nr 10, s. 34-38; *Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссіею*, t. 3, Санкт-Петербург 1848, nr 138, s. 278 (dalej: AZR); zob. Макарий, op. cit., t. 5, s. 239; K. Chodynicki, op. cit., s. 189.

²⁸ O wspólnocie ormiańskiej we Lwowie zob. G. Petrowicz, *La Chiesa Armena in Polonia* [Studia Ecclesiastica 12], Roma 1971, s. 5-16; Y. Dashkevych, *L'imprimerie arménienne à Lvov (Ukraine) au XVIIe siècle*, [w:] *Armenia and Ukraine* [= *Revue des Études Arméniennes. Nouvelle série* 6 (1969) 355-371], Lviv-New York 2001, s. 142-158, 720; М. Капраль, *Національні громади Львова XVI-XVIII ст.* (Соціально-правові взаємини), Львів: Літературна агенція „Піраміда”, 2003, s. 72-81, 159-198.

siłowego narzucenia nowego kalendarza. Pismo Jeremiasza poparł patriarcha Aleksandrii Sylwester, a przedstawiona wiernym decyzja miała uzasadnienie w nauce Ojców Kościoła i postanowieniach pierwszego soboru powszechnego, pod którymi niegdyś składali swoje podpisy również biskupi z Małej i Wielkiej Armenii²⁹. Wymieniając powody niedopuszczalności zmiany kalendarza patriarcha równocześnie podkreślił znaczenie chrystianizacji Ormian przez Grzegorza Oświeciciela³⁰.

Po pierwszym niepowodzeniu w pertraktacjach w sprawie przyjęcia nowego kalendarza przez prawosławny Wschód, kuria rzymska zwróciła swą uwagę na osobę prawosławnego księcia i wojewody kijowskiego Konstantego Ostrogskiego, który przynajmniej na początku okazywał zainteresowanie zbliżeniem dwóch Kościołów. Papież dobrze wiedział o bliskich związkach możnowładcy z patriarchą ekumenicznym, dlatego był przekonany, że przy jego pomocy będzie w stanie wpłynąć na Jeremiasza i uzyskać w końcu zgodę na prozelityczne plany Rzymu. Z misją do Rzeczypospolitej wysłał nuncjusza papieskiego Alberta Bolognetiego oraz jezuitę Antoniego Possevino (pocz. kwietnia 1581 – 5 kwietnia 1585 r.).

Z inicjatywy wysłanników papieskich przeprowadzono rozmowy między 5 i 8 lipca 1583 roku, podczas których stroną prawosławną reprezentowali Konstanty Ostrogski wraz z synami, Konstantym i Janem, oraz archimandrytą Dionizym Paleologiem³¹.

²⁹ Na I soborze powszechnym Kościół Armenii reprezentował syn i następca Grzegorza Oświeciciela Aristages wraz z innymi czterema biskupami: Fiospontu Akryty, Sabmon (Sofan) Arsakia, Sewastii Eulalia i Satal Euithia (Ευήθιο), którzy podpisali protokoły synodu. Zob. Καλλίνικος Κυζίκου, *Οι πατέρες της Α' εν Νικαία οικουμενικής συνόδου*, „Ορθοδοξία” 2 (1927), s. 206, 248.

³⁰ Grzegorz Oświeciciel (orm. *Grigor Luzarowicz (Lusarowicz)*, gr. Γρηγόριος Φωτιστής) został ochrzczony w Cezarei i wychowany jako chrześcijanin. Później wstąpił na służbę do króla Tirydatesa, ukrywając swoje pochodzenie, pragnął bowiem odkupić winy ojca. Gdy okazało się, że jest chrześcijaninem, bo odmówił złożenia ofiary pogańskim bogom, został wtrącony do lochu. Król trzymał go tam 15 lat, poddając okrutnym torturom. Ale kiedy Tirydates dostał obłędu po zamordowaniu świętej dziewicy Rypsymy, która nie chciała mu ulec, siostra króla nakazała wypuścić św. Grzegorza, a on przywrócił królowi zmysły. Po cudownym ozdrowieniu Tirydates wraz z całym dworem przyjął chrzest i w 301 uczynił chrześcijaństwo religią państwową. W 302 r. Grzegorz został patriarchą Armenii. Pod koniec życia wycofał się z działalności publicznej i został pustelnikiem. Umarł około 326 r. A. K. Αρβανίτης, *Αρμενία*, „Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια” 3 (1963), s. 167-171.

³¹ Dionizy Rallis Palaiologos (1534-1620) był potomkiem dwóch słynnych rodów bizantyjskich cesarzy, Paleologów ze strony ojca i Kantakuzinów ze strony matki [Δ. Π. Πασχάλης, *Ράλλης, Διονύσιος*, „Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια «Πυρσού»” 21 (1933) 40]. W liście do cara Rosji Teodora Iwanowicza, syna Iwana Groźnego, nazywał siebie bratankiem znanego doradcy, głównego „μεγάλου πραγματευτή” sułtana – Michała Kantakuzina, znanego także jako Şeytanoğlu. Wkrótce po ukończeniu studiów w Rzymie, został wyświęcony na biskupa Kizyku. P. P. Panaitescu, *Mihai Viteazul*, Bucureşti 1936, s. 52.

W drugiej połowie lat 70. XVI w. przyjechał z polecenia papieża Grzegorza XIII do Rzeczypospolitej, na dwór księcia Konstantego Ostrogskiego, gdzie pełnił funkcję nauczyciela w tamtejszej Akademii. Jako arcybiskup Kizyku objął też stanowisko przełożonego monasteru św. Jerzego w Dorohobużu. Po raz pierwszy jest wspominany w dokumentach historycznych z 1583 r.: D. Korzeniowski, *Catalogus actorum et documentorum res gestas Poloniae illustrantium quae ex codicibus manu scriptis expeditionis Romanae*, Cracovia 1889, s. 32; D. Dima, *Mitropolitul Dionisie Rally Paleologul și legăturile lui cu Biserica și Țările Române*, „Biserica Ortodoxă Română” 83 (1965), s. 522; I. Хома, *Київська митрополія напередодні Береста*, Рим 1979, s. 48-49.

Dionizy osobiście wręczył Konstantemu Ostrogskiemu dar od Grzegorza XIII, jakim był egzemplarz starożytnego rękopisu Pisma Św. w języku słowiańskim, o który książkę ubiegał się od dawna, by go wydać drukiem. J. Krajcar, op. cit., s. 202.

Początkowym tematem rozmów była współpraca na płaszczyźnie naukowo-oświatowej³², ponieważ książę szukał kadr do słynnej Akademii w Ostrogu wśród wykształconych alumnów greckich ze szkoły św. Atanazego w Rzymie. Drugi temat dotyczył wprowadzenia nowego kalendarza. Pod naciskiem papieskiej delegacji Ostrogski zgodził się wpłynąć na patriarchę ekumenicznego w sprawie ustępstw na rzecz nowego kalendarza. Trzeci temat poddany pod dyskusję dotyczył przeniesienia z Konstantynopola do Rzeczypospolitej tronu ekumenicznego zniewolonych obywateli Bizancjum³³. W ostatniej propozycji dało się wyczuć unijne plany papieskie. Na prośbę Bolognetiego Ostrogski skierował do papieża pismo, zredagowane przez Dionizego Paleologa³⁴, w którym deklarował przychyłność dla idei unii, jednak bez żadnych zobowiązań, konkretnych propozycji czy warunków.

Po skazaniu przez władze osmańskie Jeremiasza na wygnanie na wyspę Rodos w 1584 roku Bolognetti oraz Possevino za wszelką siłę usiłowali wykorzystać chwilową niemoc patriarchatu do zrealizowania planów unijnych. Jednocześnie starali się urzeczywistnić ideę oswobodzenia patriarchy i osadzenia go w Rzeczypospolitej. Liczyli, iż w ten sposób łatwiej zdobędą jego przychyłność dla Rzymu, a wraz z nim

W 1585 r. przy poparciu możnowładców z Galaty został naznaczony przez patriarchę Jeremiasza II na metropolię Tyrnowa w Bułgarii. Ponownie spotykamy go w Rzeczypospolitej przy okazji oficjalnej podróży do Moskwy (9 kwietnia 1591 – 28 lutego 1592). Został tam wysłany jako przedstawiciel patriarchy ekumenicznego oraz Synodu, aby dostarczyć złotą bullę z maja 1590 r., którą Synod uznał Hioba za pierwszego patriarchę Moskwy. Zob. Σάθας, *Νεοελληνική φιλολογία. Βιογραφία των εν τοις γράμμασι διαλαμπάντων Ελλήνων από της καταλύσεως της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι της ελληνικής εθνεγερσίας (1453-1821)*, s. 304-305. Δελικάνης Καλλίνκος, *Πατριαρχικά έγγραφα*, t. 3. *Πατριαρχικών εγγράφων τρίτος τόμος ήτοι τα εν τοις Κώδιξι του πατριαρχικού Αρχιεπιφυλακείου σωζόμενα επίσημα εκκλησιαστικά έγγραφα, τα αφορόντα εις τας σχέσεις του Οικουμηνικού Πατριαρχείου προς τας εκκλησίας Ρωσσίας, Βλαχίας και Μολδαβίας, Σερβίας, Αχριδών και Πεκίον (1564-1863)*, ος προστίθεται μελέτη περί της Αρχιεπισκοπής Αχριδών, t. 3, εν Κωνσταντινουπόλει 1905, s. 23-26; Σ. Παπαδόπουλος, *Η κίνηση του δούκα του Νεβέρ Καρόλου Γονζάγα για την απελευθέρωση των Βαλκανικών λαών (1603-1625)*, Θεσσαλονίκη 1966, s. 208-213; T. K. Σπυρίδων, ιεροδιάκονος, *Οι έλληνες αρχιερείς των Μητροπόλεων Ονηροβλαχίας και Μολδαβίας από του ΙΑ' έως του ΙΘ' αιώνας*, praca doktorska, Θεσσαλονίκη 1998, s. 196-203; N. Iorga, *Un conseiller byzantin de Michel-le-Brace: Le Métropolitte Denis Rhalis Paléologue*, „Bulletin de la section historique de l'Académie Roumaine” 5 (1920), s. 92-104. W. K. Medlin, Ch. G. Patrinelis, op. cit., s. 83, 103; Kuntze, *MPV*, t. 6, nr 220, s. 381-382; nr 231, s. 402; nr 364, s. 642-643; I. 3. Мицько, *Острозька слов'яно-греко-латинська академія: (1576-1636)*, Київ 1990, s. 107-108; K. Chodynicki, op. cit., s. 246-247 i zawarta tam bogata bibliografia na omawiany temat. Б. Гудзяк, *Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії*, Львів 2000, s. 268-270; Kempa, op. cit., s. 24; Borkowski, *Αγώνας των ορθόδοξων πατριαρχείων κατά της ουνίας στην Πολωνία κατά την τελευταία εικοσαετία του ΙΣΤ' αιώνα (1583-1601)*, s. 57.

³² E. Likowski, *Unia Brzeska (r. 1596)*, Poznań 1896 (= *Die ruthenisch – römische Kirchenvereinigung genannt Union zu Brest*, Freiburg im Breisgau 1904), s. 54.

³³ A. Theiner, op. cit., t. 3, s. 735; „Pismo nuncjusza Bolognetiego do kardynała Como z dnia 22 lipca 1583 r.”, *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiarum Ucrainae illustrantem (1550-1850)*, t. 1, red. A. G. Velykyj, Romae 1959, s. 197-198. „Pismo nuncjusza Bolognetiego do kardynała Como z dnia 20 lipca 1583 r.”, Kuntze, *MPV*, t. 6, nr 245, s. 424. *Monumenta Ucrainae Historica*, red. A. Šepčić, t. 9-10, Romae 1964-1977, s. 137-138. Zob. K. Chodynicki, op. cit., s. 217-219; I. Хома, op. cit., s. 52-55. Б. Гудзяк, op. cit., s. 180-182. Powyższy plan był nieopięty i nie do przyjęcia przez patriarchat ekumeniczny, biorąc pod uwagę, iż Rzeczypospolita systematycznie łamała prawo do równoprawnienia obywateli wyznania prawosławnego. Kulminacja ucisku miała przyjść w najbliższych latach, gdy starano się unicestwić prawosławie przy pomocy unii.

³⁴ „Pismo księcia Ostrogskiego do Possevina z dnia 3 października 1583 r.”, A. Theiner, *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiarum illustantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita*, t. 3, Romae 1864, s. 431; zob. Likowski, op. cit., s. 60-61; M. Melnyk, op. cit., s. 59.

całego prawosławnego świata³⁵. Początkowo tę ideę popierał również książę Ostrogski, jednak do momentu, gdy uzmysłowił sobie rzeczywiste zamiary przedstawicieli papieża.

Jeremiasz ostatecznie nie zgodził się na przeniesienie siedziby patriarchatu, co mocno wpłynęło na Ostrogskiego, który zrozumiał powody negatywnego stanowiska patriarchy wobec unii florenckiej i przerwał swoją współpracę z Rzymem³⁶. Głównym powodem zmiany zapatrywań było to, że przedstawiciele papiescy podczas rokowań oparli się przede wszystkim na dyplomatycznych manipulacjach, a nie na braterskim dialogu, skoncentrowanym na elementach wspólnych albo różniących obydwie Kościoły. Przerwanie rozmów przez Ostrogskiego z delegacją papieską nastąpiło również z kilku innych przyczyn, były to: 1) nieudane próby kurii rzymskiej pośredniczenia w przywróceniu prawa własności ziemskiej Ostrogskiego w Czechach i na Węgrzech³⁷, o które książę prosił³⁸; 2) obojętne stanowisko pontyfika na petycję księcia w sprawie wysłania alumnów greckich ze szkoły św. Atanazego w Rzymie do pracy w Akademii w Ostrogu³⁹; 3) konwersja najmłodszego syna magnata na rzymski katolicyzm⁴⁰ w rezultacie polityki prozelityzmu Kościoła łacińskiego; 4) szykanowanie prawosławnych mieszczan Lwowa przez znanego przeciwnika prawosławia, arcybiskupa Jana Dymitra Solikowskiego (1583-1603), by narzucić nowy kalendarz⁴¹.

Lwowscy prawosławni mieszczanie wyrazili gwałtowny protest przeciw działalności hierarchy, który wymógł na władzach miasta zamknięcie i opieczętowanie ich świątyń w dzień Bożego Narodzenia według kalendarza juliańskiego, tj. 3 stycznia 1584 roku według nowego stylu⁴². Incydent ten wywołał również żywy sprzeciw prawosławnego

³⁵ „Pismo nuncjusza Bolognetiego do kardynała Como z dnia 18 czerwca 1584 r.”, Kuntze, *MPV*, t. 7, *Bolognetti Albertii nuntii apostolici in Poloniae epistolae et acta 1581-1585*, Kraków 1938-1948, nr 206, s. 307-308.

³⁶ „Pismo nuncjusza Bolognetiego do kardynała Como z dnia 3 września 1584 r.”, *Litterae Nuntiorum Apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes (1550-1850)*, t. 1, red. A. G. Velykyj, nr 207, s. 212; K. Lewicki, op. cit., s. 59; T. Kempa, op. cit., s. 128-129.

³⁷ Kuntze, *MPV*, t. 6, nr 227, s. 396-400; nr 231, s. 402-403; nr 292, s. 517-519; nr 328, s. 587-588; nr 331, s. 590-591; nr 393, s. 690. K. Lewicki, op. cit., s. 70-71; T. Kempa, op. cit., s. 126-127.

³⁸ „Pismo Konstantego Ostrogskiego do papieża Grzegorza XIII z dnia 25 lipca 1584 r.”, Kuntze, *MPV*, t. 7, nr 274, s. 416.

³⁹ Kuntze, *MPV*, t. 6, nr 195, s. 347-348; nr 223, s. 383; nr 227, s. 396-400; nr 229, s. 400-401; nr 331, s. 590-591. J. Krajcar, op. cit., s. 201. T. Kempa, op. cit., s. 126.

⁴⁰ „Pismo Dionizego Ralli do nuncjusza Bolognetiego z dnia 8 lutego 1583 r.”, Kuntze, *MPV*, t. 6, nr 364, s. 642. П. Н. Жукович, *Сеймовая борьба православного западнорусского дворянства с церковной унией*, Санкт-Петербург 1901, s. 102; J. Krajcar, op. cit., s. 206; T. Kempa, op. cit., s. 127.

Na dworze księcia Ostrogskiego znajdował się jeszcze jeden stronnik papieski, Grek Eustachy Natanael z Krety, nauczyciel szkoły w Ostrogu. Kształcił także synów księcia i współuczestniczył w redakcji tekstu Pisma Św. przygotowywanego do druku. Po ukazaniu się dzieła znanego jezuita, Piotra Skargi, *O jedności...* książę zwrócił się do Eustachego, by napisał prawosławną apologię. Eustachy odmówił, manifestując swe posłuszeństwo wobec papieża. W korespondencji z kardynałem G. Sirleto z Rzymu wyraził oburzenie wobec negatywnego stanowiska księcia do zjednoczeniowych planów papieskich. Kuntze, *MPV*, t. 6, nr 202, s. 359-360; W. K. Medlin, Ch. G. Patrinelis, op. cit., s. 104. Б. Гудзяк, op. cit., s. 171-172.

⁴¹ K. Lewicki, op. cit., s. 59-63; T. Kempa, op. cit., s. 124-125.

⁴² Początkowo różnica pomiędzy kalendarzem juliańskim i gregoriańskim wynosiła 10 dni. Obecnie wzrosła do 13 dni.

biskupa Gedeona (Bałabana)⁴³ oraz księcia Ostrogskiego⁴⁴, którzy wystosowali pisemny protest do króla Stefana Batorego i sejmu Rzeczypospolitej.

Stanowisko zajmowane przez Jeremiasza wobec protestantów, którzy przy pomocy szeroko zakrojonej działalności usiłowali przyciągnąć do siebie prawosławnych, okazało się podobne do tego wobec Kościoła rzymskokatolickiego. Mimo wszystko patriarcha potrafił utrzymać z obydwoima wyznaniem przyjazne kontakty. Dzięki swej mądrości i rozsądkowi ustrzegł Kościół prawosławny i wiarę od wpływów innowierców, nastawionych wyłącznie na własne korzyści. Wierni w Rzeczypospolitej wypełniali posłuszenie polecenia patriarchy, odrzucając mężnie wszelkie innowacje i odstępstwa Kościoła rzymskiego⁴⁵, który zamiast dialogu wołał wykorzystać reformę kalendarza, by prowadzić papieską propagandę. Pierwsze niepowodzenia kurii rzymskiej nie powstrzymały jego drapieżnej polityki wobec prawosławia. Nie bez znaczenia była aktywna i bezkompromisowa działalność prozelityczna jezuitów, często wywołująca napięcia i walki pomiędzy wiernymi obydwu Kościołów. Próba narzucenia nowego kalendarza przerodziła się w pole walki, na którym nie brakowało ucisku ani prześladowań, co skutkowało eksplozją protestów ze strony prawosławnych traktujących stary kalendarz, jako jeden z głównych punktów swego oporu⁴⁶. W tym szczególnie krytycznym okresie dla metropolii kijowskiej, pozostającej w granicach Rzeczypospolitej, wiernym z pomocą pośpieszył sam patriarcha konstantynopoliński, Jeremiasz II Tranos, udzielając licznych wskazówek i doradzając rozwiązania wielu palących problemów.

Do sprawy kalendarza w Polsce wrócono na początku XX wieku, gdy z końcem 1923 roku zostały zakończone wstępne rozmowy z rządem polskim o autokefalii. Zasadniczy etap pertraktacji nastąpił po wyborze następcy patriarchy Melecjusza, Grzegorza VII, który zażądał więcej informacji na temat Kościoła prawosławnego w granicach Polski. Z okazji objęcia tronu patriarszego przez Grzegorza VII, metropolita Dionizy wystosował 13 stycznia 1924 roku list gratulacyjny⁴⁷. Nawiązał w nim do duchowej spuścizny

⁴³ „Królewski dekret do posłów i burmistrzów”, *AZR*, t. 3, nr 139, s. 280. „Pokojuwe oświadczenie pomiędzy prawosławnym biskupem lwowskim Gedeonem i rzymskokatolickim arcybiskupem lwowskim Janem Solikowskim”, *AZR*, t. 3, nr 147, s. 291-292; zob. Макарий, op. cit., s. 5, s. 239-241; Грушевський, op. cit., t. 5, s. 464-466; Папierzńska-Turek, op. cit., s. 63-65.

⁴⁴ „Pismo nuncjusza Bolognetiego do kardynała Como z dnia 24 sierpnia 1584 r.”, Kuntze, *MPV*, t. 7, nr 272, s. 45; E. Winter, *Russland und das Papsttum*, t. 1, *Von der Christianisierung bis zu den Anfängen der Aufklärung*, Berlin 1960, s. 258.

⁴⁵ W 1585 r. księciu Ostrogskiemu udało się zdobyć na Górze Athos dwa dzieła przeciwko łacinnikom w przekładzie na język słowiański, autorstwa metropolitów tesalonickich, Grzegorza Palamasa i Nila Kabasilasa. Umocniły one znacząco prawosławnych w walce z propagandą rzymskokatolicką, a i wyraźnie wzrósł autorytet Świętej Góry. A. M. Курбский, *Сказание князя Курбского*, Санкт-Петербург 1842, s. 236-238, 302.

⁴⁶ *Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов*, t. 1/7, Киев 1859-1904, s. 104. Н. Ф. Сумцов, op. cit., s. 240-242. J. Stradomski, op. cit., s. 40-41.

⁴⁷ Dokumenty z posiedzenia Św. Synodu z dn. 9 IV 1924 r., *Prawosławne Archiwum Metropolitalne* (dalej: *PAM*), nr 4, sprawa 3. Redakcja, *Переписка Высокопреосвященнейшего Митрополита Дионисия с Святейшими Патриархами: Константинопольским и Вселенским Григорием VII и Московским и Всероссийским Тихоном*, „Воскресное Чтение“ 28 (1924), s. 436 a.

oraz ostatnich kontaktów Kościoła prawosławnego w Polsce z Wielkim Kościołem Chrystusowym, prosząc jednocześnie o udzielenie pomocy i wsparcia w trudnych chwilach. List zawierał także dodatek ze szczegółowym opisem aktualnej sytuacji kościelnej⁴⁸. W odpowiedzi patriarcha zapewnił Dionizego o swej ojcowskiej trosce wobec Kościoła prawosławnego w Polsce – „młodego w latach, ale wielkiego w czynach” – oraz o gotowości udzielenia pomocy, by zagwarantować mu rozwój⁴⁹.

Mniej więcej w połowie 1923 roku Św. Synod przedłożył Ministerstwu WRiOP propozycję zagwarantowania prawa do dni wolnych od pracy żołnierzom oraz pracownikom publicznym wyznania prawosławnego podczas głównych świąt kościelnych według kalendarza juliańskiego⁵⁰. Ze swej strony Ministerstwo zaproponowało Św. Synodowi przyjęcie kalendarza gregoriańskiego⁵¹. W tej trudnej sprawie Św. Synod zwrócił się do patriarchy konstantynopolińskiego Grzegorza VII. Odpowiadając, patriarcha poinformował metropolitę Dionizego (5 marca 1924 r.), że w związku z sytuacją, jaka zaistniała na terytorium patriarchy ekumenicznego oraz na terenie większości prawosławnych Kościołów Siostrzanych, Św. Synod w Konstantynopolu podjął ostateczną decyzję o przeprowadzeniu reformy kalendarza od dnia 10 marca według starego stylu⁵². Informacja ta nadeszła z Konstantynopola w patriarszej i synodalnej encyklice, przysłaanej Dionizemu w tłumaczeniu francuskim⁵³.

Wraz z udzieleniem błogosławieństwa przez Kościół Matkę na reformę kalendarza, Św. Synod Kościoła prawosławnego w Polsce na posiedzeniu w dniu 12 kwietnia 1924 roku postanowił przeprowadzić reformę kalendarza na całym obszarze polskiego pań-

⁴⁸ Алексей (епископ), *К истории Православной Церкви в Польше за десятилетие пребывания во главе Ее Блаженнейшего Митрополита Дионисия (1923-1933)*, Варшава 1937, s. 70.

⁴⁹ Pismo patriarchy konstantynopolińskiego Grzegorza do metropolity Dionizego z dnia 7 lipca 1924 r. (nr protokołu 2452). Kodeks A 91, s. 540-541. „Вестник Православной Митрополии в Польше“ (dalej: VPMP) 39-40 (1924), s. 5. Redakcja, *Переписка Высокопреосвященнейшего Митрополита Дионисия...*, s. 436 a-b. M. Zyzykin, *Автокефалія і засади її застосування*, Warszawa 1931, s. 71. W piśmie do patriarchy moskiewskiego Tichona z dnia 16 VIII 1924 r. Św. Synod Kościoła prawosławnego w Polsce powołuje się na powyższe pismo patriarchy Grzegorza z dnia 7 VII 1924 r. jako na dowód kanonicznej przynależności metropolii warszawskiej do jurysdykcji patriarchy ekumenicznego. *Επιστολή της Ιεράς Συνόδου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Πολωνίας προς τον Παναγιώτατο Πατριάρχη Τύχωνα (16 VIII 1924)*, „VPMP” 39-40 (1924), s. 3.

⁵⁰ Dokumenty z posiedzenia Św. Synodu w dniu 31.1.1923 r., PAM, nr 1, sprawa 3. *Protokół z posiedzenia Św. Synodu w dniu 31 I 1923 r.*, „VPMP” 3-4 (1923), s. 2. Dokumenty z posiedzenia Św. Synodu w dniu 12 IX 1923 r., PAM, nr 42, sprawa 1. *Protokół z posiedzenia Św. Synodu w dniu 12 IX 1923 r.*, „VPMP” 3-4 (1923), s. 2. *Protokół z posiedzenia Św. Synodu w dniu 12 IV 1924 r.*, „VPMP” 12-15 (1924), s. 3. Podczas posiedzeń w dniach 31 stycznia i 12 września 1923 r. Św. Synod postanowił o rozpoczęciu przygotowań, związanych z wprowadzeniem nowego kalendarza do Kościoła Prawosławnego w Polsce.

⁵¹ Dokumenty z posiedzenia Św. Synodu w dniu 12.09.1923 r., PAM, nr 42, sprawa 1. *Protokół z posiedzenia Św. Synodu w dniu 12.9.1923 r.*, „VPMP” 3-4 (1923), s. 2.

⁵² „Pismo patriarchy konstantynopolińskiego Grzegorza VII do metropolity Dionizego w sprawie wprowadzenia nowego kalendarza w Kościele Prawosławnym (nr protokołu 891-5.3.1924)”, *Kodeks A* 93, k. 705. „VPMP” 12-15 (1924), s. 1.

⁵³ *Patriarsza i Synodalna Encyklika Ekumenicznego Tronu do pozostałych w jego jurysdykcji arcybiskupów, metropolitów i biskupów, o wprowadzeniu nowego kalendarza*, „VPMP” 12-15 (1924), s. 2.

stwa⁵⁴. W rezultacie tej decyzji minister WRiOP podjął 30 maja 1924 roku stosowną uchwałę, która miała się uprawomocnić z dniem 22 czerwca tego roku. Uchwała nie została wydrukowana w Dzienniku Ustaw a jedynie w Dzienniku Urzędowym (nr 10/24, rząd 96)⁵⁵.

Patriarcha ekumeniczny okazywał szczególne zainteresowanie sprawą reformy kalendarza. W piśmie z 12 czerwca 1924 roku prosił metropolitę Dionizego o szersze informacje, jak przebiega proces zmian. Chciał, by na bieżąco informowano patriarchat o sytuacji⁵⁶.

Metropolita Dionizy natomiast pisał do Fanaru o wprowadzaniu w życie postanowień Kościoła Matki jeszcze 4 czerwca 1924 roku. Św. Synod w Konstantynopolu zapoznał się ze wszystkimi informacjami na posiedzeniu 7 lipca 1924 roku⁵⁷. Patriarcha Grzegorz nie omieszkiał wyrazić swego zadowolenia z biegu sprawy, która, jak stwierdził, stała się koniecznością wobec wymagań wiernych większości Kościołów prawosławnych, a z czasem przyniesie również wymierną korzyść Kościołowi prawosławnemu w Polsce, służąc jego lepszemu rozwojowi.

Brak podatnego podłoża czy raczej właściwego przygotowania ludności prawosławnej, szczególnie wiejskiej, wpłynął na negatywne przyjęcie decyzji o reformie kalendarza. Opinię społeczeństwa poparli przy tym przyszli posłowie prawosławni, którzy w swych przemówieniach ustosunkowali się negatywnie do próby zreformowania kalendarza.

Interwencja władz polskich w tej sprawie u duchowieństwa prawosławnego, które na usilne prośby wiernych nadal odprawiało nabożeństwa według kalendarza juliańskiego, jeszcze bardziej pogłębiła rezerwę w stosunku do planów władz kościelnych⁵⁸.

Sprawa kalendarza przerodziła się w problem polityczny ze względu na ingerencję władz państwowych w wewnętrzne życie Kościoła. Ludność prawosławna potraktowała to działanie jako wyraz brutalnej polityki prozelitycznej Kościoła rzymskokatolickiego, prowadzonej za pośrednictwem rządu. Brak odbioru ustawy synodalnej o wprowadzeniu zreformowanego kalendarza przez prawosławnych wiernych w Polsce zmusił Św. Synod do zmiany stanowiska w tej sprawie. Na posiedzeniu 16 sierpnia 1924 roku zdecydowano o uchyleniu poprzedniej uchwały o obowiązku stosowania nowego stylu tam, gdzie wymagają tego wierni. Sprawa reformy kalendarza kościelnego udowodniła jeszcze raz, że podczas podejmowania tego typu decyzji hierarchia musi liczyć się ze stanowiskiem wiernych.

⁵⁴ *Protokół z posiedzenia Św. Synodu w dniu 12 IV 1924 r.*, „VPMP” 12-15 (1924), s. 3; Алексей (Громадский), *Посещение Его Блаженством, Блаженнейшим Дионисием святых Автокефальных Восточных Церквей*, Варшава 1928, s. 62.

⁵⁵ K. Kumaniecki, *Administracja wyznaniowa*, [w:] *Polskie prawo administracyjne w zarysie*, Kraków 1929, s. 228.

⁵⁶ Pismo patriarchy konstantynopolińskiego Grzegorza do metropolity Dionizego (nr protokołu 2228). *Kodeks A 91*, s. 493-494. „VPMP” 39-40 (1924), s. 5; M. Zyzykin, op. cit., s. 71.

⁵⁷ „Pismo patriarchy konstantynopolińskiego Grzegorza do metropolity Dionizego z dnia 7 lipca 1924 r. (nr protokołu 2450)”. *Kodeks A 91*, s. 540; „VPMP” 39-40 (1924), s. 5-6; Redakcja, *Переписка Высокосвященнейшего Митрополита Дионисия...*, s. 436b-437a; M. Zyzykin, op. cit., s. 71-72.

⁵⁸ Алексей, op. cit., s. 62.

SUMMARY

Rev. Archimandrite Andrzej (Borkowski), Białystok

The reform of the liturgical calendar and its reception in the Orthodox Church in Poland

Keywords: Calendar, Ecumenical Patriarchate, Roma, Jeremiah II Tranos, Autocephaly

Wisdom and discernment of ecumenical patriarch Jeremiah II Tranos has helped to safeguard the Orthodox Church and the faith against foreign influence of the non-Orthodox who have pursued solely to ensure their benefits. Orthodox believers in Polish Republic have obediently followed his orders consistently rejecting any novelties and aberrations of the Latin Church who has not accepted a method of dialogue preferring to use calendar reform as a measure to apply papal propaganda. Initial failure of the Roma has not restrained its policy on Orthodoxy. Active and uncompromising proselyte activity of Jesuit order has repeatedly led to tensions and fights between faithful of both Churches. Initial trial to impose the new calendar has turned into battlefield of pressure and persecution. In such a particularly critical period in history ecumenical patriarch Jeremiah II Tranos has himself rushed to the aid of Kiev Metropolis located within boundaries of the Polish Republic. Orthodox Church in Poland continued to use the traditional Julian calendar and adopted the Gregorian reform after a time on 12 April 1924, for the sake of convenience in international trade. Orthodox people of the Polish Republic have protested against the new calendar treating it as one of the main reasons of their struggle.